

An Analysis of the Story of Rostam and Esfandiyar Based on Mythological Criticism Using Northrop Frye's Theory with an Emphasis on the Shahnameh of the Safavid Tabriz School at the Tehran Museum of Contemporary Art

Abdul Reza Naderifar *¹, Fatemeh Mohammadi ²

¹ (Corresponding author) Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran, a.naderifar@razi.ac.ir

² Master student in the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran, fatemhmohamadi929@gmail.com

Article Info

Research Article

Issue 56

Volume 21

Page 653 to 667

Submission Date: 2022/08/17

Review Date: 2023/11/02

Acceptance Date: 2023/01/09

Publication Date: 2024/12/21

Keywords

Epic,
Mythological Criticism,
Story of Rostam and Esfandiyar,
Northrop Frye's Theory,
Epic Literature

Cite this article

Naderifar, A. R. and Mohammadi, F. (2024). An Analysis of the Story of Rostam and Esfandiyar Based on Mythological Criticism Using Northrop Frye's Theory with an Emphasis on the Shahnameh of the Safavid Tabriz School at the Tehran Museum of Contemporary Art. *Islamic Art Studies*, 21(56), 653-667.

[dori.net/dor/20.1001.1.***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.377138.2121)

[dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.377138.2121](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.377138.2121)

ABSTRACT

The stories of the Shahnameh have always provided a suitable context for research in the field of epic literature. This study, aimed at analyzing the story of Rostam and Esfandiyar using mythological criticism based on Northrop Frye's theory, collected necessary information through a library-based method and analyzed it descriptively and analytically. The results indicated that, according to Frye's model, the story of Rostam and Esfandiyar belongs to the category of tragedy, governed by the phases of order, passion, and isolation. The six stages of tragedy are also exemplified in it. In fact, the ultimate meaning of this tragedy is Rostam's complete isolation and his immersion in the sea of personal experience gained in this story. Therefore, upon completing these six stages, the story of Rostam and Esfandiyar concludes and presents an unpleasant image to the audience, highlighting the element of determinism and realistic control in the end of the tragedy. These determinist elements are clearly visible in the illustrations of the Shahnameh from the Safavid Tabriz School at the Tehran Museum of Contemporary Art.

Research Objectives:

1. To examine the story of Rostam and Esfandiyar in light of Frye's model.
2. To explore the meaning of the tragedy of Rostam and Esfandiyar with an emphasis on the Shahnameh of the Safavid Tabriz School at the Tehran Museum of Contemporary Art.

Research Questions:

1. How does the story of Rostam and Esfandiyar align with Frye's model?
2. What meaning is embedded in the tragedy of Rostam and Esfandiyar, with a focus on the Shahnameh of the Safavid Tabriz School at the Tehran Museum of Contemporary Art?

Introduction

The story of Rostam and Esfandiyar, whose most complete version is found in Ferdowsi's *Shahnameh*, is regarded by many scholars of Persian culture and literature as one of the finest, most captivating, and most profound epic narratives in Persian literature—and even as one of its most significant. This tale had spread beyond the borders of Iran by the late Sassanian period and was also known in Arab lands. Supporting this claim is the account of Nadr ibn Harith (a cousin and adversary of Prophet Muhammad [PBUH]), who, through his interactions with Khira, became familiar with the stories of Iranian kings, including the narrative of Rostam and Esfandiyar. This trend continued after the advent of Islam in Iran, as many Muslim writers showed interest in the story and incorporated it—either in detail or in summary—into their works.

These works can be divided into two main groups: The first group includes texts that interpret the conflict between Rostam and Esfandiyar as a power struggle, asserting that the primary cause of this confrontation was Esfandiyar's ambition and the deceitfulness and treachery of his father, Goshtasp. Esfandiyar persistently demanded early ascension to the throne, while Goshtasp, despite his promises to his son, refused to abdicate in his favor. Ultimately, to rid himself of his son's insistence, Goshtasp sent him on an impossible mission to capture Rostam, confident that Esfandiyar would never return alive from this task. Works such as *History of Prophets and Kings (Tarikh al-Umam wa al-Muluk)* by Tabari (1387 AH: 1/564), Ferdowsi's *Shahnameh* (1353 AH: 4/281-348), *Pride of the Stories of Persian Kings (Ghurar Akhbar Muluk al-Furs wa Siyaruhum)* by Tha'labi (1368 AH: 215-233), *Mujmal al-Tawarikh wa al-Qisas* (undated: 52), and *Al-Kamil fi al-Tarikh* by Ibn Athir (1385 AH: 1/275) fall into this category. Naturally, the authors of these works sympathize with Rostam and consider Goshtasp and Esfandiyar ungrateful toward him while condemning Esfandiyar's ambition and Goshtasp's treachery.

The second group consists of sources that view the conflict between Rostam and Esfandiyar primarily as a religious battle. They argue that Goshtasp, as a convert to Zoroastrianism, and his son Esfandiyar, as a promoter of this faith, clashed with Rostam, who defended ancient Iranian beliefs and customs predating Zoroastrianism. This tension eventually culminated in their confrontation (Yazdani-Rad, 1401 AH: 4). Given these contradictory perspectives, further studies on this subject seem necessary. Since the story of Rostam and Esfandiyar is both epic and mythological in nature, analyzing it through mythological criticism could help resolve many ambiguities surrounding it. In this regard, Northrop Frye's theory appears to be a prominent and suitable approach. Frye is one of the most renowned scholars of the twentieth century whose theories on

mythology and literary criticism remain so influential that he is still considered a representative figure in mythological studies.

In his introduction to historical criticism, Frye extensively discusses narrative aspects in literature. He classifies analytical works based on the heroic actions within their narratives into five categories: 1) Myth; 2) Romance; 3) Epic and Tragedy; 4) Comedy and Realism; 5) Satire and Irony (Bashiri & Nowruzi, 1397 AH: 4). Accordingly, this study analyzes the story of Rostam and Esfandiyar using Frye's method of mythological criticism.

Kazempour and Ahmadi (2022) conducted a study on the mythological critique of the story of Rostam and Sohrab based on Northrop Frye's theories. This approach is significant in mythological studies of literary texts. Their research examines the narrative of Rostam and Sohrab in the *Shahnameh* using Frye's model and a descriptive-analytical method. The data collection was library-based. According to Frye's views on the role of myths in reflecting the social era of the author, the formation of the Rostam and Sohrab myth can be seen as a reflection of Ferdowsi's perspective on contemporary social conditions. Yazdani-Rad (2022) conducted a study analyzing the battle between Rostam and Esfandiyar as an epic narrative of a historical phenomenon. The story of Rostam and Esfandiyar is one of the most widespread and profound epic tales in Iran, having been the subject of numerous studies from various perspectives. Each of these studies has shed light on different aspects of the story and, simultaneously, illuminated dimensions of Iranian culture and history. This research, which is descriptive-analytical and based on historical research methods, attempts to reinterpret the story from a different angle and with a unique perspective.

Va'ez and Zirak (2021) conducted research analyzing the reciprocal behavior in the story of Rostam and Esfandiyar based on Eric Berne's theory. Transactional Analysis (TA) is a prominent theory in modern psychology that deals with organizing behavior in human interactions. Applying this theory to literary analysis can provide a scientific and effective method for utilizing significant literary works. Nabiliu (2012) analyzed the story of Rostam and Esfandiyar based on Claude Brémont's perspective. This viewpoint aligns well with the narrative, as it considers the failure and lack of success of the hero. Mal Mir (2006) conducted research on the structure of the story of Rostam and Esfandiyar. The study examined traditions such as maintaining the boundary between heroism and kingship, the connection between religion and state, the authenticity of lineage and race, and the type of conflict between the Gostaspids and others in the *Shahnameh*. Issues like Rostam's initial defeat and the reason for the nurturing of the Gaz tree in the Res water were also analyzed.

Conclusion

Considering the mythological model of Northrop Frye and the narrative of Rostam and Esfandiyar, this story falls into the category of tragedy. According to Frye, this stage consists of three parts: order, passion, and isolation. With a closer examination, we find that these elements are also present in the story of Rostam and Esfandiyar. In the order section, death is portrayed as an inevitable element, and in the passion section, there is a discussion of Esfandiyar's unfulfilled devotion to the command. In this part, we witness the character of Goshtasp as a cowardly, hypocritical, and treacherous figure in the story. In the isolation section, aspects such as "the individuality of the tragic experience" and "the emergence of self-awareness in the hero's character" are evident, along with Rostam's prolonged mourning for Esfandiyar and his dedication to raising Esfandiyar's son, Bahman. These elements indicate that the story belongs to the category of isolation tragedy.

Regarding the six stages of tragedy in the story according to Frye's model, we can identify the following: "the description of Esfandiyar's status and position," "the romantic aspect of the story where Esfandiyar discusses his future rule with his mother before entering the tragic sequence of events," "the stage where Goshtasp orders him to go to war with Rostam, marking his entry into a phase of his journey," "the stage of personal error where Esfandiyar, despite knowing that fighting Rostam is his father's deceit, succumbs to his ambition and complies with his father's wish," "the stage where natural laws prevail over the course of the story, as exemplified by Zal's cunning and Esfandiyar's defeat, which reflects the deterministic nature of tragedy according to Frye's model," and "the stage of shock and revelation of the horrific truth, where the discovery of Esfandiyar's non-invulnerable eyes and the unveiling of the curse that will afflict his killer are revealed."

In essence, the ultimate meaning of this tragedy is Rostam's complete isolation and his immersion in the sea of personal experience he has gained from the story. By completing these six stages, the story of Rostam and Esfandiyar concludes, creating a miserable image for the audience that highlights the element of determinism and realistic control in the end of the tragedy.

References

Ahmadi, Zahra, and Kazempour, Mehdi. "A Mythological Critique of the Story of Rostam and Sohrab Based on Northrop Frye's Theories." *Literary Text Research Quarterly*, vol. 26, no. 93, 2022, pp. 285-305. [In Persian].

Bashiri, Mahmoud, and Norouzi, Neda. "A Critique of the Story of Siavash Based on Northrop Frye's Historical Criticism Theories." *Proceedings of the Seventh Conference of the Association for Promotion of Persian Language and Literature*, vol. 2, 2018. [In Persian].

Ferdowsi, Abolqasem. *Shahnameh*. Edited by Saeed Hamidian, 17th ed., Tehran: Qatreh Publications, 2010. [In Persian].

Ferdowsi, Abolqasem. *Shahnameh*. Edited by Jules Mohl, 2nd ed., Tehran: Pocket Books Company, 1974. [In Persian].

Green, Wilfred, and Morgan, B. *Principles of Literary Criticism*. Translated by Farzaneh Taheri, Tehran: Niloufar Publications, 1997. [In Persian].

Ibn Athir, Abu al-Hasan Ali ibn Abi al-Karam. *Al-Kamil fi al-Tawarikh*. Beirut: Dar Sader, 1965.

Ibn Hisham, Abdul Malik. *The Life of Muhammad (PBUH), the Prophet of Islam*. Translated by Seyyed Hashem Rasouli, 5th ed., Tehran: Ketabchah Publications, 1996. [In Persian].

Ibn Hisham, Abdul Malik. *Sirah Nabawiyyah*. Edited by Mustafa al-Saqa et al., Beirut: Dar al-Ma'arif, n.d.

Islamnejadushan, Mohammad Ali. *The Story of Stories: Rostam and Esfandiyar in Shahnameh*. 3rd ed., Tehran: Sherkat Sahami Enteshar Publications, 2011. [In Persian].

Kazazi, Mir Jalaaladdin. *Dreams, Epics, Myths*. Tehran: Markaz Publications, 1997. [In Persian].

Mal Mir, Teymour. "The Structure of the Story of Rostam and Esfandiyar." *Journal of Humanities Faculty*, Shahid Bahonar University of Kerman, no. 19 (2006): pp. 16-19. [In Persian].

Mujmal al-Tawarikh wa al-Qisas. Edited by Malek al-Shoara Bahar, Tehran: Kalaleh Khavar Publications, n.d. [In Persian].

Nabi Lou, Alireza. "Analyzing the Story of Rostam and Esfandiyar Based on Claude Brémont's Perspective." *Persian Literary Text Research Quarterly*, no. 16 (2012): pp. 33-52. [In Persian].

Namvar Motlagh, Bahman. *Myth and Mythology According to Northrop Frye: From Anatomy of Criticism to Archetypal Symbolism*. Tabriz: Moghareh Publications, 2014. [In Persian].

Nöldeke, Theodor. *Iranian National Epic*. Translated by Bozorg Alavi with an introduction by Saeed Nafisi, 4th ed., Tehran: Jami and Sepehr Publications Center, 1990. [In Persian].

Northrup Frye. *Anatomy of Criticism*. Translated by Saleh Hosseini, Tehran: Niloufar Publications, 1998. [In Persian].

Northrup Frye. "Literature and Myth in Myth and Symbol." Translated by Jalal Sattari. Tehran: Soroush Publications, 1999. [In Persian].

Northrup Frye. *Fools of Time*. Translated by Helen Oliyaii, Isfahan: Farda Publications, 2009.

Rashed Mohassel, Mohammad Taghi. "A Review of the Story of Rostam and Esfandiyar." *Journal of the Faculty of Literature and Humanities of Mashhad University*, no. 3-4 (1990): pp. 432-462. [In Persian].

Routon. *Myth*. Translated by Abolqasem Esmailpour, 3rd ed., Tehran: Markaz Publications, 2006. [In Persian].

Sephahi, Jamshid. *A Look at the Rise and Fall of Rostam in Shahnameh*. Tehran: Asia Publications Institute, 1970. [In Persian].

Tabari, Abu Jafar Muhammad ibn Jarir. *History of Prophets and Kings*. Edited by Muhammad Abul Fazl Ibrahim, 2nd ed., Beirut: Dar Turath, 1967.

Tabari, Muhammad ibn Jarir. *Tarikh al-Tabari*. Translated by Abolqasem Payandeh, 5th ed., Tehran: Asatir Publications, 1996. [In Persian].

Tha'labi, Abdul Malik ibn Muhammad. *Ghurar Akhbar Muluk al-Furs wa Siyaruhum*. Translated by Mohammad Fazaeli, Tehran: Naghreh Publications, 1989. [In Persian].

Va'ez, Roostet, and Zirak, Sareh. "Analyzing Reciprocal Behavior in the Story of Rostam and Esfandiyar Based on Eric Berne's Theory." *Journal of Epic Literature Research*, no. 31 (2021): pp. 275-302. [In Persian].

Vaqefi, Muhammad ibn Umar. *Mughazeh; The History of the Prophet's Wars*. Translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, 2nd ed., Tehran: Center for University Publications, 1990. [In Persian].

Yazdani-Rad, Ali. "The Battle of Rostam and Esfandiyar; An Epic Narrative of a Historical Phenomenon." *Kavoshnameh Quarterly*, no. 52 (2022): pp. 9-46. [In Persian].

تحلیل داستان رستم و اسفندیار براساس روش نقد اسطوره‌ای با توجه به نظریه نورتروپ فرای با تأکید بر شاهنامه مکتب تبریز صفوی موزه هنرهای معاصر تهران

عبدالرضا نادری^{۱*}، فاطمه محمدی^۲

* (نویسنده مسئول) استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران، a.naderifar@razi.ac.ir

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران، Fatemhmohamadi۹۲۹@gmail.com

چکیده

داستان‌های شاهنامه همواره بستر مناسبی برای پژوهش در حوزه ادبیات حماسی بوده‌اند؛ در این پژوهش که با هدف تحلیل داستان رستم و اسفندیار براساس روش نقد اسطوره‌ای باتوجه به نظریه نورتروپ فرای انجام شده، اطلاعات لازم به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و به روش توصیفی-تحلیلی مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. نتایج به دست آمده، حاکی از این بود که باتوجه به الگوی فرای، داستان رستم و اسفندیار جزء دسته تراژدی است و سه بخش نظم، احساس و انزوا در آن حاکم بوده است و مراحل شش گانه تراژدی نیز در آن مصداق دارند. درواقع، معنای نهایی این تراژدی، انزوای کامل رستم و غرق شدن او در دریای تجربه فردی است که در این داستان به دست آورده است؛ بنابراین با تکمیل این مراحل شش گانه، داستان رستم و اسفندیار نیز پایان یافته و تصویر ناخوشایندی برای مخاطب ایجاد نموده که متوجه عنصر تقدیرگرایی و تحکم واقع‌گرایانه در پایان تراژدی است. در نگاره‌های شاهنامه مکتب تبریز صفوی موزه هنرهای معاصر تهران نیز نمودهای این تقدیرگرایی به وضوح قابل مشاهده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی داستان رستم و اسفندیار با توجه به الگوی فرای.
۲. بررسی معنای تراژدی رستم و اسفندیار با تأکید بر شاهنامه مکتب تبریز صفوی موزه هنرهای معاصر تهران.

سؤالات پژوهش:

۱. داستان رستم و اسفندیار با توجه به الگوی فرای چگونه است؟
۲. در تراژدی رستم و اسفندیار با تأکید بر شاهنامه مکتب تبریز صفوی موزه هنرهای معاصر تهران چه معنایی نهفته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۶

دوره ۲۱

صفحه ۶۵۳ الی ۶۶۷

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۲۶

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۸/۱۱

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

کلمات کلیدی

حماسه،
نقد اسطوره‌ای،
داستان رستم و اسفندیار،
نظریه نورتروپ فرای،
ادبیات حماسی.

ارجاع به این مقاله

نادری فر، عبدالرضا و محمدی، فاطمه .
(۱۴۰۳). تحلیل داستان رستم و اسفندیار بر
اساس روش نقد اسطوره‌ای با توجه به نظریه
نورتروپ فرای با تأکید بر شاهنامه مکتب
تبریز صفوی موزه هنرهای معاصر تهران..
مطالعات هنر اسلامی، ۲۱ (۵۶)، ۶۵۳-۶۶۷.

dorl.net/dor/20.1001.1.*
*****/

dx.doi.org/10.22034/IAS
.۲۰۲۳.۳۷۱۳۸.۲۱۲۱

مقدمه

داستان رستم و اسفندیار که کامل‌ترین روایت آن در شاهنامه فردوسی آمده است، به گفته بسیاری از پژوهشگران فرهنگ و ادب فارسی، از بهترین، جذاب‌ترین و پرمحتواترین روایت‌های حماسی فارسی و حتی مهم‌ترین آن‌ها به‌شمار می‌رود. این داستان در اواخر دوره ساسانیان تا بیرون از مرزهای ایران راه‌یافته و در بلاد عرب نیز شناخته شده بود. در تأیید این مدعا، حکایت نظربن حارث (پسرخاله پیامبر (ص) و دشمن وی) قابل اشاره است که به واسطه ارتباطی که با خیره داشت، با داستان‌های شاهان ایران و همچنین روایت رستم و اسفندیار آشنا شده بود. این موضوع بعد از ورود اسلام به ایران نیز ادامه داشت؛ چنانکه بسیاری از نویسندگان مسلمان به داستان رستم و اسفندیار علاقه نشان دادند و این داستان را -خواه به صورت مفصل و خواه به شکل مختصر- در آثار خود، ثبت نمودند. این آثار را به دو گروه اصلی می‌توان تقسیم نمود: گروه نخست، آثاری هستند که نبرد رستم و اسفندیار را نبردی بر سر قدرت می‌دانند و معتقدند که دلیل اصلی این رویارویی، جاه‌طلبی اسفندیار و بدعهدی و فریبکاری پدرش گشتاسپ بوده است -اسفندیاری که مصرانه از پدر خواستار پادشاهی زودهنگام بود و گشتاسپی که علی‌رغم وعده‌هایی که به پسر می‌داد، از کناره‌گیری از پادشاهی به نفع پسر خودداری می‌کرد و سرانجام برای آسوده شدن از اصرارهای پسر، او را روانه مأموریت ناممکن برای به بند کشیدن رستم می‌کند و اطمینان دارد که وی هرگز از این مأموریت زنده باز نخواهد گشت.

در این گروه، آثاری همچون تاریخ الامم و ملوک (طبری، ۱۳۸۷: ۵۶۴/۱)، شاهنامه فردوسی (فردوسی، ۱۳۵۳: ۲۸۱/۴-۳۴۸)، غرور اخبار ملوک الفرس و سیرهم (ثعلبی، ۱۳۶۸: ۲۱۵-۲۳۳)، مجمل‌التواریخ و القصص (بی‌تا: ۵۲)، الکامل فی‌التواریخ (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۷۵/۱) قرار می‌گیرند. طبیعتاً، نویسندگان این آثار با رستم همدلی دارند و گشتاسپ و اسفندیار را نسبت بدو ناسپاس می‌دانند و هم‌زمان، جاه‌طلبی اسفندیار و بدعهدی گشتاسپ را محکوم می‌کنند. گروه دوم آثار و منابعی هستند که نبرد رستم و اسفندیار را در اصل، نبردی دینی می‌دانند و معتقدند که گشتاسپ به عنوان پذیرنده دین زرتشتی و پسرش اسفندیار به مثابه گستراننده دین زردشتی، با رستم که مدافع باورها و آیین‌های کهن ایرانی پیش از زردشت بود، دچار تنش (=چالش) شده و سرانجام کار به نبرد رستم و اسفندیار می‌کشد (یزدانی‌راد، ۱۴۰۱: ۴)؛ بنابراین با توجه به این نظریات ضدونقیض، ضروری می‌نماید که در این راستا مطالعات بیشتری صورت گیرد. در این زمینه از آنجاکه داستان رستم و اسفندیار داستانی حماسی و اسطوره‌ای است، تحلیل آن براساس روش نقد اسطوره‌ای می‌تواند در رفع ابهامات بسیاری در مورد آن راهگشا باشد؛ که نظریه نورتروپ فرای نظریه‌ی برجسته و مناسبی در این راستا به نظر می‌رسد؛ زیرا نورتروپ فرای از مشهورترین پژوهشگران قرن بیست بوده که نظریاتش در حوزه اسطوره‌شناختی و نقد ادبی به حدی مهم است که پس از گذشت سال‌های بسیار هنوز هم او را نماینده اسطوره‌شناسی در این قرن می‌دانند.

نورتروپ فرای در مقدمه نقد تاریخی، به طور مفصل به وجوه داستانی در ادبیات می‌پردازد؛ او آثار تحلیلی را باتوجه به قدرت عمل قهرمان داستان، طبقه‌بندی می‌کند و بر این اساس، پنج وجه داستانی را برای آثار روایی برمی‌شمارد که

به ترتیب عبارت‌اند از: ۱- اسطوره؛ ۲- رمانس؛ ۳- حماسه و تراژدی؛ ۴- کمدی و رئالیسم؛ ۵- طنز و ایرونی (بشیری و نوروزی، ۱۳۹۷: ۴). بنابراین نظر به آنچه گذشت، در این مطالعه به بررسی و تحلیل داستان رستم و اسفندیار براساس روش نقد اسطوره‌ای باتوجه به نظریه نورتروپ فرای پرداخته شده است.

کاظم پور و احمدی (۱۴۰۱) در مطالعه‌ای به نقد اسطوره‌ای داستان رستم و سهراب براساس نظریات نورتروپ فرای پرداخته‌اند: از رویکردهای مهم در مطالعات اسطوره‌شناختی متون ادبی، نظریات نورتروپ فرای در این خصوص است. این پژوهش داستان رستم و سهراب در متن شاهنامه را با الگوی پیشنهادی فرای و با روش توصیفی-تحلیلی، بررسی می‌کند. گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای است. طبق نظر فرای درباره نقش اسطوره در انعکاس دوره اجتماعی مؤلف، نتیجه شد که شکل‌گیری اسطوره رستم و سهراب می‌تواند بازتابی از دیدگاه فردوسی به اوضاع اجتماعی معاصرش باشد. یزدانی‌راد (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی نبرد رستم و اسفندیار به عنوان روایتی حماسی از پدیده‌ای تاریخی پرداخته است: داستان رستم و اسفندیار به مثابه یکی از فراگیرترین و پرمایه‌ترین داستان‌های حماسی ایران تاکنون موضوع پژوهش‌های متعددی قرار گرفته است و از دیدگاه‌های گوناگون، بررسی و تفسیر شده است. هر یک از این پژوهش‌ها، به سهم خود پرتوهایی بر این داستان افکنده‌اند و گاه هم‌زمان با آن، ابعاد و زوایایی از فرهنگ و تاریخ ایران را هم روشن نموده‌اند. این پژوهش نیز که پژوهشی توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر روش تحقیق تاریخی است کوشیده تا از زاویه‌ای دیگر و با نگاهی متفاوت، داستان رستم و اسفندیار را بازخوانی کند.

واعظی و زیرک (۱۴۰۰) در تحقیقی به تحلیل رفتار متقابل در داستان رستم و اسفندیار براساس نظریه اریک برن پرداخته‌اند: تحلیل رفتار متقابل (به اختصار TA)، یکی از نظریه‌های مطرح در روان‌شناسی نوین است که به موضوع سامان‌دهی رفتار در ارتباطات انسانی می‌پردازد. کاربرد این نظریه در تحلیل داستان‌ها می‌تواند راه‌کاری علمی و مؤثر برای بهره‌گیری از آثار گران‌سنگ ادبی باشد. نبی‌لو (۱۳۹۱) در پژوهشی به بررسی داستان رستم و اسفندیار بر مبنای دیدگاه کلود برمان پرداخته است: در این مقاله داستان رستم و اسفندیار که از داستان‌های محوری شاهنامه است، براساس نظریه کلود برمان بررسی می‌شود. این دیدگاه با توجه به اینکه شکست و عدم توفیق قهرمان را نیز در نظر می‌گیرد، با داستان مورد بحث مطابقت بیشتری دارد. مال میر (۱۳۸۵) در تحقیقی به بررسی ساختار داستان رستم و اسفندیار پرداخته است: سیر سنت‌هایی چون نگه‌داشتن مرز میان پهلوانی و پادشاهی، پیوند دین و دولت، اصالت تخمه و نژاد و نوع تعارض گشتاسبیان با آن‌ها در شاهنامه مورد بررسی قرار گرفته است. برخی مسائل نظیر شکست آغازین رستم و علت پروردگی چوب‌گز در آب رز، وجود دو پهلوان پیر و جوان در داستان نیز تحلیل شده است.

۱. چارچوب نظری

داستان نبرد رستم و اسفندیار چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، همواره از موضوعات مورد علاقه منتقدان و ادب پژوهان بوده است؛ بنابراین از جوانب گوناگون اجتماعی، تاریخی، نشانه‌شناختی و... مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است؛ لیکن باوجودی که غالب پژوهشگران آگاه به وجود عنصر تراژدی در این داستان اسطوره‌ای بوده‌اند، اما هیچ‌گاه از دیدگاه

فرای که از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان عرصه حماسه و اسطوره در قرن بیستم بوده، به آن پرداخته نشده است؛ بنابراین عدم انجام مطالعه‌ای با چنین رویکرد ادبی در مطالعه این داستان -به‌عنوان یکی از تراژدی‌های شاهکار ادب فارسی- این ضرورت را ایجاد نمود که به نقد و بررسی آن از این منظر پرداخته شود. این پژوهش در وهله اول، به معرفی نظریه‌ی فرای پرداخته است و سپس به نقد اسطوره‌ای داستان مذکور با توجه به این نظریه پرداخته است؛ بنابراین اطلاعات لازم برای انجام آن از طریق روش کتابخانه‌ای با جست‌وجو در منابع مکتوب و منابع اینترنتی معتبر صورت گرفته است. چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، تمرکز این مطالعه بر داستان رستم و اسفندیار است که مطالعه موردی آن محسوب می‌شود و با توجه به دیدگاه فروی، اطلاعات گردآوری شده به شیوه توصیفی-تحلیلی مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند.

۲. بخش تحلیل‌ها

۱. ۲. نظریه نورتروپ فرای

در نظریه فرای، تأکید بر همانند خواندن اسطوره و ادبیات است. «فرای با جسارتی درخشان اسطوره را با ادبیات یکسان می‌بیند و می‌گوید که اسطوره اصل ساختاری و سازمان دهنده شکل ادبی است» (گرین^۱ و مورگان^۲، ۱۳۷۶: ۴۶). جنبه جالب توجه اندیشه‌های فرای این نکته است که وی به‌رغم آنکه به استقلال ادبیات و هنر از جهان‌های فرامتن به‌ویژه جهان واقعی تأکید می‌ورزد و این جهت‌گیری به‌نوعی نظریه‌اش را به نقد ساختارگرا و فرمالیسم سوق می‌دهد (نامور مطلق، ۱۳۹۳: ۳۳)؛ اما در مورد رابطه اسطوره و جامعه، نظر متفاوتی از رویکرد مذکور را ارائه داده و می‌گوید: «اثر ادبی به‌عنوان تمثیل تاریخی، داده‌های اجتماعی دوران‌ش، یعنی حوادث تاریخی و اشتغالات ذهنی و سوسه‌گون و تنش‌ها و کشمکش‌های ساختار اجتماعی همان زمانه را انعکاس می‌بخشد. پرداخت اسطوره promteh توسط شلی^۳، برای ما درنیافتنی خواهد بود، اگر آن را از موقعیت اروپا بدان گونه که شلی در ۱۸۱۹ می‌دید، یعنی پس از انقلاب کبیر فرانسه و ناپلئون و مهم‌تر از آن، پیش از بروز انقلابی که وی قریب‌الوقوع می‌دانست، منازع کنیم» (فرای، ۱۳۷۸: ۲۸).

فرای الگوی پیشنهادی خود و نتایج مطالعاتش را در آثارش از جمله تحلیل نقد، رمز کل، تخیل فرهیخته و صحیفه‌های زمینی که ترجمه نیز شده‌اند، ذکر کرده است. رو تون در کتاب اسطوره در رابطه با رده‌بندی پیشنهادی فرای چنین بیان داشته که تلاش جاه‌طلبانه به‌منظور خلق رده‌بندی تازه‌ای در ادبیات بر اساس اصول اسطوره‌ای، در یکی از آثار او (نورتروپ فرای) به‌نام «کالبدشناسی نقد» قابل مشاهده است. کتابی که نمادگرایی کتاب مقدس و تا حدودی نیز اساطیر کهن را به‌مانند دستوری برای کهن نمونه‌های ادبی در نظر گرفته و گفته است که ادبیات عبارت از اساطیر جابه‌جاشده‌ای است که اگر در بافت اساطیری درست خویش قرار گیرند، بهتر درک خواهند شد (رو تون^۴، ۱۳۸۵: ۲۵). به‌طور خلاصه،

^۱ Guerin, W

^۲ Morgan, L

^۳ Shelley, M

^۴ Ruthven, K.K

فصل کهن‌الگویی نظریه فرای به دو بخش کلی تقسیم می‌شود: اول؛ نظریه کهن‌الگویی که در سه بخش بهشتی، دوزخی و قیاسی بررسی شده است. قسمت دوم که اختصاص به نظریه میتوزی وی یافته است و آن را به چهار زیربخش میتوز بهار: کمدی، میتوز تابستان: رمانس، میتوز پاییز: تراژدی و میتوز زمستان: طنز و تحکم تقسیم می‌کند (کاظم پور و احمدی، ۱۴۰۱: ۷).

او معتقد است: «در روایت مکتوب چهارعنصر را قبل از انواع ادبی داریم که من آن‌ها را میتوز یا طرح نوعی می‌نامم» (فرای، ۱۳۷۷: ۳۷). سپس در توصیف این طرحش می‌گوید: «اگر تجربه خود را از این میتوزها در نظر بگیریم، پی می‌بریم که دو جفت متضاد را تشکیل می‌دهند. تراژدی و کمدی به جای اینکه در هم بیامیزند، باهم تضاد دارند. رمانس و تحکم نیز که به ترتیب طلایه‌دار آرمان و واقعیت‌اند، همین گونه‌اند. از سوی دیگر، کمدی در یک قطب با هزل درمی‌آمیزد و در قطب دیگر با رمانس و رمانس چه‌بسا که کمیک یا تراژیک باشد. دامنه تراژیک هم از رمانس برتر تا رئالیسم تلخ و تحکمی کشیده می‌شود» (فرای، ۱۳۷۷: ۴۷). باتوجه به محتوای داستان رستم و اسفندیار شاهنامه، به نظر می‌رسد این داستان با میتوز پاییز فرای مطابقت داشته باشد. لذا در این جستار، به ذکر مفصل آن پرداخته و به خاطر اجتناب از طویل مطلب، به دیگر طرح‌ها پرداخته نمی‌شود.

۲. میتوز پاییز: تراژدی

در وصف این میتوز به توضیحاتی که بهمن نامور مطلق در کتاب اسطوره و اسطوره‌شناسی نزد فرای ارائه می‌دهد، پرداخته می‌شود: میتوز پاییز در الگوی چرخشی فرای در میانه قرار دارد و تفاوتش با میتوز پاییز قرارگیری آن در قوس نزولی چرخه است و به همین روی با تراژدی مرتبط است. پاییز شروع یک پایان است و در این گونه تراژدی و انواع غم‌نامه‌ها رایج می‌شوند. از دست رفتن امید، ضعف و ناتوانی، مجموعه‌ای از اشتباهات از خصوصیات این گونه ادبی است. رکود و خمودگی از یک سو و لجاجت و انعطاف‌ناپذیری از سوی دیگر و همچنین خطای بزرگ موجب برهم خوردن قدرت و نظم می‌شود. ابتدای میتوز پاییز جلوه‌هایی از تابستان را دارد، اما به مرور از آن کاسته شده، عنصر تراژدی قوت می‌گیرد و در پایان به عنصر تلخ و تحکمی می‌گراید. مراحل شش‌گانه میتوز پاییز عبارت‌اند از:

- مرحله نخست: معصومیت کامل

- مرحله دوم: معصومیت نوجوانی توأم با ناپختگی

- مرحله سوم: تکمیل وضعیت آرمانی

- مرحله چهارم: خطای فردی

- مرحله پنجم: مقهور قوانین طبیعت

- مرحله ششم: وضعیت شوک و هولناکی (نامور مطلق، ۱۳۹۳: ۴۳).

فرای در کتاب دیگری به نام «بله‌ان زمان» (۱۹۶۷) به‌طور اختصاصی انواع تراژدی را معرفی کرده و از سه عنوان تراژدی نظم، احساس و تراژدی انزوا نام برده است:

۳. ۲. تراژدی نظم

در این تراژدی مرگ به‌عنوان عنصری گریزناپذیر ظاهر می‌شود. فرای عقیده دارد که مرگ دینی است که انسان باید به طبیعت بپردازد (فرای، ۱۳۸۸: ۳۸). قهرمانی که در این نوع از تراژدی شناخته می‌شود، معمولاً پادشاهان یا فرزندان آن‌ها هستند که اصالت و اعتبار خانوادگی‌شان از آن‌ها چهره‌ای برجسته و دراماتیک ساخته است. نکته‌ای که در این ژانر اهمیت دارد، موضوع قتل یک شخصیت مهم و پرنفوذ است؛ حادثه‌ای که کنش اصلی تراژدی را شکل می‌دهد.

۴. ۲. تراژدی احساس

ماجراهایی نظیر عشق‌های مرگ‌آور و دل‌باختگی‌های نافرجام از ویژگی‌های تراژدی احساس هستند. تعارض و کنش اصلی در عین بی‌پروایی قهرمان رخ می‌دهد. این ژانر از تراژدی را خود فرای، تراژدی تماشاگر می‌نامد (فرای، ۱۳۸۸: ۴۸). در این نوع از تراژدی نیز همچنان مرگ قهرمان، پایان داستان را شکل می‌دهد که در مقابل آن، شاهد حضور شخصیت‌هایی همچون شخص بزدل، منافق و خائن هستیم.

۵. ۲. تراژدی انزوا

سومین نوع تراژدی در تقسیم‌بندی فرای تراژدی انزوا است. در این نوع تراژدی، وجه خودآگاهی در شخصیت اصلی بروز می‌نماید که موجب کناره‌گیری وی از سیر وقایع و فرورفتن در لاک خود می‌شود. در کتاب اسطوره و اسطوره‌شناسی نزد فرای (۱۳۹۳) چنین گفته می‌شود: ویژگی مهم تراژدی انزوا، فردی بودن آن است؛ چراکه قهرمان در تراژدی انزوا، خود را سپر بلا می‌کند و تمامی بار داستان را به دوش می‌کشد و در انتها تجربه‌ای را به تماشاگر نشان می‌دهد که معنای نهایی تراژدی است و منجر به رهاشدن قهرمان در برهوت تهی تجربه‌ها می‌شود. داستان تراژدی می‌تواند از یک اسطوره گرفته‌شده باشد (نامور مطلق، ۱۳۹۳: ۴۳).

۶. ۲. داستان رستم و اسفندیار

گشتاسب پادشاه ایران‌زمین که به دوران پیری خود رسیده است، همچنان مصر به کشورداری است و قصد ندارد پادشاهی را به پسرش اسفندیار واگذار نماید؛ بنابراین هربار به بهانه‌ای او را از سرباز می‌کند و به نبردهای جورواجور می‌فرستد؛ به امید اینکه شاید دیگر بازنگردد اما اسفندیار هربار با پیروزی بازگشته و سلطنت را از پدرش مطالبه می‌کند. گشتاسب که از مرگ اسفندیار ناامید شده، آخرین چاره را در قراردادن او مقابل رستم می‌بیند. اسفندیار نیز که اصرار پدر را به نابودی رستم می‌بیند، تصمیم می‌گیرد به دستور او به جنگ رستم برود و او را دست‌بسته نزد پدر بیاورد. رستم که خیرخواه اسفندیار بوده وازنیت شوم گشتاسب باخبر است و از طرفی نیز حاضر به خفت و خواری نیست، بسیار تلاش می‌کند که اسفندیار را از این نبرد برحذر دارد اما فایده‌ای ندارد و سرانجام با اسفندیار وارد رزم

می‌شود. رستم که در سنین پیری به‌سر می‌برد، از عهده کشتی گرفتن با اسفندیار بر نمی‌آید؛ بنابراین از سیمرغ می‌خواهد که چاره‌ای برای او بجوید. سیمرغ او را از عدم روئین‌بودن چشمان اسفندیار مطلع می‌کند و رستم با تیری دوشاخ زهرآلود چشمان اسفندیار را هدف گرفته و او را مسموم می‌کند. اسفندیار که در شرف مرگ است و متوجه نیرنگ پدر شده است، در آغوش رستم جان می‌دهد و پیش از مرگ، پسرش بهمن را به او می‌سپارد.

۳. داستان رستم و اسفندیار براساس نظریه فرای با تکیه بر مطالعه شاهنامه مکتب صفوی موزه هنرهای معاصر تهران

بهمن نامور مطلق در کتاب خود ضمن تحلیل آراء فرای در مبحث میتوزهای چهارگانه، میتوز را از منظر فرای عنصری فراتر و پیش‌تر از انواع ادبی قلمداد می‌کند و چنین استنباط می‌کند که در نظریه فرای میتوز عنصر اولیه و کلی‌تر نسبت به اسطوره بوده و اسطوره‌ها در تقسیم‌بندی میتوزها قرار می‌گیرند (نامور مطلق، ۱۳۹۳: ۳۳). اسطوره رستم در داستان شاهنامه، قهرمانی است که همواره با کش‌وقوس‌هایی در زندگی روبه‌رو است. او گاه در اوج است و گاه حضیض؛ گاه شکست‌خورده و گاه پیروز است. چنانکه در هفت‌خوان می‌بینیم که حکایت از پهلوانی‌های او با مشکلات و نمادهای شر (دیوان، اژدها، زن جادو و...) دارد؛ که البته علاوه بر حکایت پهلوانی و جنگاوری، شرح به بلوغ رسیدن قهرمان در جهت غلبه بر امیال و ناهنجاری‌های درونی همچون حرص، خشم و هوس است. نبرد رستم و اسفندیار که منجر به کشته شدن اسفندیار شاهزاده‌ی ایران و مبلغ دین بهی می‌شود، حاصل خدعه و نیرنگی است که توسط رستم به راهنمایی زال و سیمرغ صورت می‌گیرد؛ اما دیری نمی‌پاید که خود رستم نیز گرفتار این دام می‌شود: «سرانجام تیر جادویی چاره آموخته سیمرغ، همسنگی را از بین می‌برد. با این کار رستم پاره‌ای از بوش خود را از میان برمی‌دارد و بعد رستم در چاهی می‌افتد که برادرش شغال کنده است و به مرگی که شایسته نیست می‌میرد» (کزازی، ۱۳۷۶: ۵۶).

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، زندگی رستم قهرمان اسطوره‌ای شاهنامه طبق نظریه فرای، دارای چهار دوره تولد قهرمان، بلوغ او، شکست و پایان تحکیم‌آمیز است. فرای در بخش پایانی کتابش (کالبدشناسی نقد) بر سیالت معنای اسطوره و نقش میتوز در معناپردازی آن در نقد ادبی تأکید کرده و این‌گونه توضیح می‌دهد که «روشن است که اسطوره در موضوعات متفاوت معانی متفاوتی دارد. بی‌تردید روزی خواهد آمد که این معانی با هم سازگار شود و وظیفه سازگار کردن آن‌ها در دامن آینده نهفته است. در عرصه نقد ادبی، اسطوره درنهایت به معنای میتوز است که عبارت باشد از اصل ساختاری نظام‌دهنده نوع ادبی» (فرای، ۱۳۷۷: ۴۷). با ذکر آنچه از الگوی میتوزی فرای و شرح داستان رستم و اسفندیار گذشت، جای تردید نخواهد بود که داستان مذکور جزء دسته تراژدی انزوا است و ذیل این دسته ادبی قرار می‌گیرد. مواردی همچون «فردی‌بودن تجربه تراژدی» و «بروز وجه خودآگاهی در شخصیت قهرمان» و اصرار او به عزاداری طولانی برای اسفندیار و وقف عمر در تربیت فرزند او (بهمن)، دلایلی است که نشان می‌دهد این داستان به طبقه تراژدی انزوا تعلق دارد.

چنانکه در ابیات زیر مشاهده می‌شود:

از آن پس به سالی بهر برزنی بایران خروشی بد و شیونی

ز تیر گز و بند دستان زال همی مویه کردند بسیار سال

(شاهنامه، داستان رستم و اسفندیار: ۱۶۱۱-۱۶۱۲)

همان گونه که از ابیات فوق برمی آید، در شرح عزاداری رستم برای اسفندیار به حدی اغراق شده که شاعر می گوید حتی ابزار جنگ و پوشش رستم نیز در سوگ اسفندیار بودند و فریاد ناله آن ها همواره بلند بود. درواقع چنین بود که رستم از میدان ها نبرد و سیاست کناره گرفت و در انزوا به پرورش بهمن پرداخت:

همی بود بهمن به زابلستان به نخجیر گر بامی و گلستان

سواری و می خوردن و بارگاه بیاموخت رستم بدان پور شاه

بهر چیز پیش از پسر داشتش شب و روز خندان ببر داشتش

(شاهنامه، داستان رستم و اسفندیار: ۱۶۱۳-۱۶۱۵)

در آغاز روایت نیز فردوسی فضایی را توصیف می کند که مسئله مرگ و کهن الگوی زوال را برای خواننده تداعی می کند:

که داند که بلبل چه گوید همی به زیر گل اندر چه مؤید همی

همی نالد از مرگ اسفندیار ندارد به جز ناله زو یادگار

(همان: ۱۳ و ۱۵)

اشاره شاعر به می خوشگوار در ابتدای داستان و سپس باد و باران، تداعی گر مراحل تابستان و پاییز در نظریه میتوز فرای است که ابتدای داستان را به رمانس و پایان آن را به تراژدی تبدیل می کند:

کنون خورد بایدمی خوشگوار کهمی بوی مشک آید از جویبار

...

چو از ابر بینم همی باد و نم ندانم که نرگس چرا شد دژم

(همان: ۱ و ۷)

نظر به گفته فرای، مرحله پاییز (تراژدی) دارای سه بخش (نظم، احساس و انزوا) است که با اندک دقتی درمی یابیم که در داستان رستم و اسفندیار نیز حاکم است. در بخش نظم گفته می شود که مرگ عنصری گریزناپذیر است و در ابیات این داستان مصداق آن مشهود است:

چنین داد پاسخ ستاره شور که بر چرخ گردان نیابد گذر

این برشده تیزچنگ اژدها بمردی و دانش که آمد رها
بباشد همه بودنی بی گمان نجست است از و مرد دانا زمان

...

مرا گر به زاول سراید زمان بدان سو کشد احترام بی گمان

(همان: ۵۴-۵۶ و ۱۷۴)

در ابیات فوق با وجود اینکه چگونگی مرگ و زمان آن قابل پیش‌بینی است اما گریزی از آن نیست؛ درواقع زندگی خود یک تراژدی است که در داستان رستم و اسفندیار به وجه پررنگ‌تری نشان داده شده است. در جای دیگری نیز به ضرب‌المثل «شتری است که در خانه هر کسی می‌خوابد» اشاره شده است:

شتر آنک در پیش پودش بخت تو گفتمی که گشت است با خاک جفت (همان: ۱۹۲)

در بخش دوم (احساس) سخن از دل‌باختگی‌های نافرجام است که اسفندیار دل‌باخته فرمانروایی است اما در رسیدن به آن ناکام می‌ماند؛ چنان‌که در ابیات زیر خود اسفندیار ناامیدی از رسیدن به تاج‌وتخت را پیش‌بینی می‌کند:

ترا نیست دستان و رستم به کار همی راه جویی به اسفندیار

دریغ آیدت جای شاهی همی مرا از جهان دور خواهی همی

ترا باد این تخت و تاج کیان مرا گوشه‌ای بس بود زین جهان

(همان: ۱۳۹-۱۴۱)

در این بخش، شاهد حضور افراد بزدل، منافق و خائن خواهیم بود که در داستان رستم و اسفندیار، این فرد کسی جز گشتاسب نیست که از قدرت گرفتن پسرش ترسیده و با نفاق و خیانت قصد دارد او را از سر راه بردارد:

ورا در جهان هوش بر دست کیست گزان درد ما را به باید گریست (همان: ۴۷)

چنان‌که از این بیت برمی‌آید، گشتاسب وانمود می‌کند که هواخواه پسرش است و از مرگ او رنجور می‌شود، درحالی‌که در ابراز این احساس، منافق بوده و قصد خیانت به پسرش را دارد؛ او از اسفندیار ترسیده و از منجمان و طالع‌بینان خواسته که ببینند مرگ او به دست کسی رقم خواهد خورد تا او را به آنجا بفرستد و تاج‌وتخت را به او واگذار نکند؛ اما در بخش سوم (انزوا) نیز چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، رستم (شخصیت اسطوره‌ای اصلی شاهنامه) پس از کشتن اسفندیار دچار عذاب وجدان بسیار شده و سال‌ها در انزوا به سوگ او می‌نشیند و به جبران مافات، باقی عمرش را وقف تربیت بهمن می‌کند.

حال باید دید طبق الگوی فرای، مراحل شش‌گانه تراژدی در داستان مذکور چگونه رعایت شده است؛ در این داستان طبق الگوی فرای مراحل زیر قابل اشاره هستند:

۱. توصیف مقام و منزلت اسفندیار:

چو اسفندیاری که از چنگ اوی بدرد دل شیر ز آهنگ اوی
ز دشمن جهان سر بسر پاک کرد به رزم اندرون نیستش هم‌نبرد
جهان از بداندیش بی بیم کرد تن اژدها را بدو نیم کرد
(همان: ۴۰-۴۲)

در این ابیات، سخن از دلاوری‌های اسفندیار است که چگونه بدخواهان و بدکیشان را از بین برده و کشور را از لوٹ وجود آن‌ها پاک نموده است؛ ضمن اینکه به مأموریت اسفندیار در تبلیغ دین بهی نیز اشاره دارد. دینی که پیام آن، نیکویی و نیک‌کرداری است و درواقع این ابیات، مقام و منزلت اسفندیار را علاوه بر جایگاه مادی و روئین‌تنی، در جایگاه معنوی نیز نشان می‌دهد که اسفندیار اسطوره‌ای فرامادی بوده است.

۲. وجه رمانسی داستان که اسفندیار هنوز وارد سیر اتفاقات تراژیک نشده و با مادرش در مورد فرمانروایی آتی خود سخن می‌گوید.

که بی کام او تاج بر سر نهم همه کشور ایرانیان را دهم
تو را بانوی شهر ایران کنم به‌زور و بدل جنگ شیران کنم
(همان: ۱۳-۱۴)

چنانکه از این ابیات آشکار می‌شود، اسفندیار در این بخش از رؤیای فرمانروایی خود نزد مادرش سخن می‌گوید و هنوز نمی‌داند زندگی چه سرنوشتی برایش مقدر کرده است.

۳. مرتبه‌ای که گشتاسب به او دستور داده به جنگ رستم برود و او درواقع وارد مرحله‌ای از سیر و سلوک شده است. اسفندیار وصف پهلوانی‌ها و فداکاری‌هایی که رستم برای ایران کرده است را شنیده و تمایلی به جنگ با وی ندارد. او می‌داند که این دستور، تنها خدعه‌ای برای دور کردن او از پادشاهی است و پس از مشورت با مادر و شب‌ها می‌گساری و تفکر سرانجام تسلیم امر پدر می‌شود.

۴. مرحله چهارم، مرحله خطای فردی است که اسفندیار باینکه می‌داند نبرد با رستم خدعه پدرش است، باین حال حریف حرص و جاه‌طلبی خود نشده و تن به خواسته‌ی پدر می‌دهد؛ هرچند که دلیل خود برای این کار را «مطیع امر پدر بودن» عنوان می‌کند:

ولیکن ترا من یکی بندهام به فرمان و رایت سر افکندهام (همان: ۱۴۲)

۵. طبق الگوی فرای، در این مرحله، این قوانین طبیعت هستند که بر روند داستان چیره می‌شوند؛ چراکه در ابتدای کشتی گرفتن، این اسفندیار است که غلبه دارد، اما رستم با خدعه و کمک زال و سیمرغ بر نقطه ضعف اسفندیار مطلع شده و با تیر زهرآلود او را از پا درمی‌آورد. درواقع این خواست طبیعت بوده که نظامی برقرار شود که لازمه آن است و آن چیره شدن سنت بر تجدد است. طبیعت، نوگرایی را نمی‌خواهد و خواهان غلبه رستم به عنوان نماد سنت است که تداعی گر تقدیرگرایی تراژدی براساس الگوی فرای است.

۶. مرحله آخر، مرحله شوک و کشف راز هولناک است. در این بخش، اسفندیار که بر خاک افتاده در پاسخ به اطرافیان که از روئین بودن او اطمینان داشتند و مرگ او را باور نمی‌کنند، به کشف راز می‌پردازد که چشمان او روئین نبوده و زال که این را می‌دانسته، رستم را آگاه کرده و درواقع رستم به زورآزمایی او را از پای درنیاورده و این حاصل خدعه‌ی زال بوده است؛ اما در این بخش، پرده از راز دیگری نیز برداشته می‌شود و آن این است که هر که خون اسفندیار را بریزد، مرگش نزدیک خواهد بود:

برستم چنین گفت زال ای پسر ترا بیش گریم بدرد جگر

که‌ای دون شنیدم ز دانای چین ز اخترشناسان ایران‌زمین

که هر کس که او خون اسفندیار بریزد سراید برو روزگار

(همان: ۱۴۶۲-۱۴۶۴)

در این بخش، رستم که درمی‌یابد با کشتن اسفندیار، قصه خودش نیز به پایان رسیده و این کشت و کشتار جز نابودی هر دو چیزی نداشته است، در انزوا به سوگواری برای اسفندیار پرداخته، از میدان‌های نبرد دوری گزیده و در جبران کاری که کرده به تربیت بهمن پسر اسفندیار می‌پردازد. درواقع، معنای نهایی این تراژدی، انزوای کامل رستم و غرق شدن او در دریای تجربه‌ی فردی است که در این داستان به دست آورده است. با تکمیل این مراحل شش‌گانه، داستان رستم و اسفندیار نیز پایان یافته و تصویر ناخوشایندی برای مخاطب ایجاد شده که متوجه عنصر تقدیرگرایی و تحکم واقع‌گرایانه در پایان تراژدی است.

تصویر ۱. نگاره نبرد رستم و اسفندیار. شاهنامه شاه طهماسبی، دوره صفوی، مکتب تبریز. محل نگهداری: موزه هنرهای معاصر تهران

نتیجه‌گیری

باتوجه‌به آنچه از الگوی میتوزی فرای و شرح داستان رستم و اسفندیار گذشت، این داستان جزء دسته تراژدی است. نظر به گفته فرای، این مرحله دارای سه بخش (نظم، احساس و انزوا) است که با اندک دقتی درمی‌یابیم که در داستان رستم و اسفندیار نیز حاکم است. در بخش نظم آن، به مرگ به‌عنوان عنصری گریزناپذیر اشاره‌شده و در بخش احساس، سخن از دل‌باختگی نافرجام اسفندیار به‌فرمان است. در این بخش، شاهد حضور شخصیت گشتاسب به‌عنوان فرد بزدل، منافق و خائن داستان هستیم و در بخش انزوا نیز مواردی چون «فردی‌بودن تجربه تراژدی» و «بروز وجه خودآگاهی در شخصیت قهرمان» و اصرار رستم به عزاداری طولانی برای اسفندیار و وقف عمر در تربیت فرزند او، دلایلی هستند که نشان می‌دهند این داستان به طبقه تراژدی انزوا تعلق دارد. رستم پس از کشتن اسفندیار دچار عذاب وجدان بسیار شده و سال‌ها در انزوا به سوگ او می‌نشیند و به جبران مافات، باقی عمرش را وقف تربیت بهمن می‌کند.

اما در رابطه با مراحل شش‌گانه تراژدی در داستان طبق الگوی فرای، مراحل «توصیف مقام و منزلت اسفندیار»، «وجه رمانسی داستان که اسفندیار هنوز وارد سیر اتفاقات تراژیک نشده و با مادرش در مورد فرمانروایی آتی خود سخن می‌گوید»، «مرتبه‌ای که گشتاسب به او دستور داده به جنگ رستم برود و او درواقع وارد مرحله‌ای از سیر و سلوک

شده است»، «مرحله خطای فردی که اسفندیار با اینکه می‌داند نبرد با رستم خدعه پدرش است؛ با این حال، حریف حرص و جاه‌طلبی خود نشده و تن به خواسته پدر می‌دهد»، «مرحله، فائق آمدن قوانین طبیعت بر روند داستان با خدعه زال و غلبه بر اسفندیار که تداعی گر تقدیرگرایی تراژدی بر اساس الگوی فرای است» و «مرحله شوک و کشف راز هولناک که کشف عدم روئین بودن چشمان اسفندیار و پرده برداشتن از نفرینی که گریبان‌گیر قاتل اسفندیار خواهد شد» قابل اشاره هستند. درواقع، معنای نهایی این تراژدی، انزوای کامل رستم و غرق شدن او در دریای تجربه فردی است که در این داستان به دست آورده است؛ بنابراین با تکمیل این مراحل شش‌گانه، داستان رستم و اسفندیار نیز پایان یافته و تصویر ناخوشایندی برای مخاطب ایجاد شده که متوجه عنصر تقدیرگرایی و تحکم واقع‌گرایانه در پایان تراژدی است.

فهرست منابع و مآخذ

کتاب‌ها

- ابن اثیر، ابوالحسن علی بن آبی اکرم. (۱۳۸۵ق). الکامل فی التواریخ، بیروت: دار صادر.
- ابن هشام، عبدالملک. (۱۳۷۵). زندگانی محمد (ص) پیامبر اسلام. ترجمه: سید هاشم رسولی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات کتابچه.
- ابن هشام، عبدالملک. (بی تا). سیره نبوی. تحقیق مصطفی آل سقا و ابراهیم آل آبیاری و عبد حفیظ سلبی، بیروت: دار معرفه.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۹۰). «داستان داستان‌ها؛ رستم و اسفندیار در شاهنامه». چاپ سوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ثعلبی، عبدالملک بن محمد. (۱۳۶۸). تاریخ ثعلبی مشهور به غرور اخبار ملوک الفرس و سیر هم‌پاره نخست (ایران باستان)، ترجمه: محمد فضائی، تهران: نشر نقره.
- رو تون. (۱۳۸۵). اسطوره. ترجمه: ابوالقاسم اسماعیل پور، چ ۳، تهران: نشر مرکز.
- سپاهی، جمشید. (۱۳۴۹). نگرشی بر اوج و سقوط رستم در شاهنامه. تهران: مؤسسه انتشارات آسیا.
- طبری، ابوجعفر محمد بن حریر. (۱۳۸۷ق). تاریخ الامم و ملوک. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ط ۲، تهران: انتشارات سروش.
- طبری، محمد بن حریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه: ابوالقاسم پاینده، چاپ پنجم، تهران: انتشارات اساطیر.
- نورتروپ، فرای. (۱۳۷۷). تحلیل نقد. ترجمه: صالح حسینی، چ ۱، تهران: انتشارات نیلوفر.
- (۱۳۷۸). ادبیات و اسطوره در اسطوره و رمز. ترجمه: جلال ستاری. تهران: انتشارات سروش.
- (۱۳۸۸). ابلهان زمان. ترجمه: هلن اولیایی، اصفهان: نشر فردا.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۹). شاهنامه. به کوشش سعید حمیدیان، چاپ هفدهم، تهران: انتشارات قطره.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۵۳). شاهنامه. تصحیح ژول مول، چاپ دوم، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۶). «رؤیا، حماسه، اسطوره». تهران: نشر مرکز.
- گرین، ویل فرد؛ مورگان، بی. (۱۳۷۶). مبانی نقد ادبی. ترجمه: فرزانه طاهری، تهران: نشر نیلوفر.
- مجله التواریخ و القصص. (بی تا). تحقیق ملک شعرا بهار، تهران: نشر کلاله خاور.

نامور مطلق، بهمن. (۱۳۹۳). اسطوره و اسطوره‌شناسی نزد نورتروپ فرای از کالبدشناسی نقد تا رمز کل، چ ۱، تبریز: نشر موغارم.

نولدک، تئودور. (۱۳۶۹). حماسه ملی ایران. ترجمه: بزرگ علوی و با مقدمه سعید نفیسی، چاپ چهارم، تهران: نشر جامی و مرکز نشر سپهر.

واقفی، محمدبن عمر. (۱۳۶۹). مغازه‌ی؛ تاریخ جنگ‌های پیامبر (ص). ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

هزار حکایت صوفیان. (۱۳۸۹). مقدمه و تصحیح و تعلیقات از حامد خاتمی‌پور، تهران: انتشارات سخن.

مقالات:

بشیری، محمود؛ حاج نوروزی، ندا. (۱۳۹۷). نقد داستان سیاوش براساس نظریات نورتروپ فرای در نقد تاریخی، هفتمین همایش انجمن ترویج زبان و ادب فارسی، جلد دوم.

راشد محصل، محمدتقی. (۱۳۶۹). «مروری بر داستان رستم و اسفندیار». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره سوم و چهارم، ۴۶۲-۴۳۲.

کاظم‌پور، مهدی؛ احمدی، زهرا. (۱۴۰۱). «نقد اسطوره‌ای داستان رستم و سهراب براساس نظریات نورتروپ فرای». فصلنامه متن‌پژوهی ادبی، دوره ۲۶، شماره ۹۳، ۳۰۵-۲۸۵.

مال‌میر، تیمور. (۱۳۸۵). «ساختار داستان رستم و اسفندیار». نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، شماره ۱۹، پیاپی ۱۶.

نبی‌لو، علیرضا. (۱۳۹۱). «بررسی داستان رستم و اسفندیار بر مبنای دیدگاه کلود برمان». فصلنامه متن‌شناسی ادب فارسی، شماره ۴، پیاپی ۱۶، ۵۲-۳۳.

واعظی، روزت؛ زیرک، ساره. (۱۴۰۰). «تحلیل رفتار متقابل در داستان رستم و اسفندیار براساس نظریه اریک برن». پژوهش‌نامه ادب حماسی، شماره اول، پیاپی ۳۱، ۳۰۲-۲۷۵.

یزدانی‌راد، علی. (۱۴۰۱). «نبرد رستم و اسفندیار؛ روایتی حماسی از پدیده‌ای تاریخی». فصلنامه کاوش‌نامه، شماره ۵۲، ۴۶-۹.